

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ**

“Изланиш самаралари”

**мавзусидаги ёш тилшунос ва адабиётшуносларнинг
республика илмий-назарий анжумани
№ 5**

МАТЕРИАЛЛАРИ

2019 йил 11 декабрь

Тошкент – 2019

5. Рўзимбоев С. Хоразм достонларининг спецификаси, типологияси ва поэтикаси. Док.дисс. Т., 1990, 72-бет.
6. Мирзаев Т., Саримсоқов Б. Достон, унинг турлари ва тарихий тараққиёти. //Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. 19-бет.
7. Ошиқнома, Урганч, 2006, I том, 170-бет.
8. Снесарев Г.П. Объяснительная записка к карте расселения узбеков на территории Хорезмской области. (конец XIX-начало XX в.) //Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. М., Наука, 1975, с.83-85.
9. Ошиқнома, I том, 243-бет.
10. Рузимбоев С. Идеино-эстетическая своеобразие цикла достонов «Ашук». //Взаимовлияние и преемственность литератур. Т. 1. изд. ТГПИ им. Низами, 1989, с.29.
11. Мирзаев Т., Саримсоқов Б. Достон, унинг турлари ва тарихий тараққиёти. //Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари, 19-бет.

*Олим ҚАЮМОВ, ф.ф.н.
(ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва
фольклори институти)*

ЎЗБЕК ШОМОН МАРОСИМЛАРИ ФОЛЬКЛОРИ МАТИЛАРИДА УМУМТУРКИЙ СЎЗЛАР ХУСУСИДА

Ўзбек шомон маросимлари фольклори матилари таркибидан сўзлар таҳлили шомонийлик эътиқодининг ўзига хосликларини ошқори бериш, шомон предметлари ва шомон ҳомийлари билан боғлиқ тасаввурларни ойдинлаштириш, соф туркий сўзларнинг этимологияси, семантик маъноси ва истъомол доираси каби диний муаммоларни ойдинлаштириш Марказий Осиёда яшовчи туркий халқлар тилшунослиги олдида турган дозарб масалалар сирасига киради.

Туркий халқлар шомон маросимлари лексик таркиби ўзининг жозибадорлиги, магик моҳияти билан алоҳида ажратиб ўқиш мумкин. Мифологик маъно касб этувчи муқаддас сўзларнинг таркиби доираси чегараланган бўлиб, маросимлар жараёнидагина қўлланилиши билан характерлидир. Марказий Осиё халқлари шомонлари лексикаси ҳозиргача тизимли равишда тадқиқ этилмаган. Фақат этнографлар: В.Н.Басилов, С.А.Токарев, С.Н.Аббасов, тадқиқотчи турколог С.Е.Малов тадқиқотларида сакрал сўзларнинг таркиби

динлик киритилган ўринлар учрайди¹. Қозоқ олими С.Қондибай томонидан олиб борилган тадқиқотлар қозоқ мифологиясидаги сўзларнинг изоҳини ўзида ақс эттириши билан муҳим аҳамиятга эга. Таниқли ўзбек фольклоршуноси М.Жўраев тадқиқотларида ҳам ўзбек маросим фольклори матнларидаги сўзларнинг изоҳи берилган.² Марказий Осиё туркий халқлари шомонийлик эътиқоди билан боғлиқ сўзлар қатламини алоҳида тадқиқ этиш шомон маросимлари ва уларнинг магик – ижтимоий моҳиятини аниқлаш имконини беради.

Маълумки, туркий қавмлар қадимда шомонларни **қам**лар деб аташганлар. **“Қам”** Олтой туркий халқлари тилида асл ҳолича ишлатилади. Ҳатто **“қамламоқ”** феъли интернационал илмий истилоҳ сифатида **“камлания”** тарзида рус фольклоршунослигида кенг истеъмол қилинади. Туркий қавмларнинг шомонийлик эътиқодини тадқиқ этган рус олимлари асарларида мазкур истеълоҳ кўп қўлланилган³. **Қамламоқ** кишини руҳларга бўйсундириш ва улар билан мулоқотга киритиш маъносини англатади. Руҳлар билан мулоқотга киритиш ва уларнинг ҳукмига бўйсинган киши қамланган – шомонликни қабул қилган саналади.

Ўзбек шомонлари фаолиятини амалга оширишда кўмак берувчи шомонлар – буюмлар орасида **“қамчи”** предмети ҳам муҳим аҳамият касб этади. **Қамчи** аслида **қам** – шомоннинг бемор киши танасидан руҳларни қувишда қўлланиладиган ёғоч даста учига чармдан тузилган шилик ўрнатилган, уришга, қоқишга мўлжалланган буюм.

1. Басиев В.Н. Куды съятых в исламе. Москва, 1970. Малов С.Е. Шамасто у сартов. Издательство Туркестана Петроград, 1916; Кундибай С. Толық шығармалар жинағы. Қазак мифологиясына кіріе. Алматы, 2008.

2. Жўраев М. Кундибайкулова Л. Обрядовые песни, связанно с ритуалом “Суннат туй”, узбекская традиция. Самаркандского Олимси//Ахнаф Харисов и актуальные проблемы башкирской филологии. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Уфа, 2014, -С. 98-101.; Жўраев М. Кундибайнинг “куқулдас” жониворлари // Фан ва турмуш – Тошкент, 2006 –5-6- сонлар – Б.11.; Жўраев М. Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент, 2006 – Б.87-88.; Жўраев М. Ўзбек мифологияси тарихи ва унинг мифология касослари//Илм сарчашмалари № 3. 2013. -Б.64-67.

3. Басиев В.Н. Семантика фольклора в свете теории информации / Типологические исследования по фольклору. Материалы первой сессии В.Я. Проппа. М., 1975, с.27; Зализняк А.А., Иванов Вяч. Вс., Топоров В.Н. О типологии структурно-типологического изучения некоторых моделирующих семиотических систем / Проблемы семиотического исследования. М., 1962, с.136; Богатырев П.Г. Вопросы теории народного искусства. М., 1971, в.191; Греческая Г.Н. Традиционное мировоззрение охотников Таймыра (на материалах фольклора). М., 1988, с.100; Гемуел И.Н., Сагалаев А.М. Религия народа манси. Культурные традиции. Новосибирск, 1986, с.68. Мелетинский Е.М. Миф и сказка / Фольклор и этнография. М., 1987. Мелетинский Е.М. Первобытные истоки словесного искусства / Ранние формы искусства. М., 1987. Пропп В.Я. Представления шаманов о мире / Природа и человек в религиозных представлениях. М., 1987, с.158; Токарев С.А. Сущность и происхождение магии // Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. М., 1959 (ТІЭ Т. 51). Токарев С.А. Ранние формы искусства и их развитие. М., 1964, с.27. Топоров В.Н. Образ трикстера в енисейской традиции / Мифология древности и быт народов Сибири. XIX — начало XX в. Новосибирск, 1987, с.6.

Ҳозирги пайтда шу буюмдан от, эшак каби жониворларни бошқаришда ҳам фойдаланишадилар. Асли ўзаги “**қам**”—шомон сўзига **—чи** ясовчи қўшимчасининг қўшилиши натижасида (**қам+чи=қамчи**) ҳосил бўлган ясама сўзidir. Қозоқ фольклорининг С.Қондибайнинг ёзишича, қозоқ бахшилари қамчи билан кишининг сиртига қўнган дард-жинни қувади. Мазкур предмет қозоқларда **қамши** атамаси билан юритилади¹. **Қамламоқ, қамчи сўзлари** ўзакдош сўзлар бўлиб, асос **қам** сўзига ясовчи қўшимчалар қўшилиши натижасида ҳосил қилинган сўзлардир.

Қут сўзи ўзбек тилида —барака маъносида келади. Бироқ **қут** **барака** шаклида жуфт ҳолда ишлатилади. Л.П.Потаповнинг ёзишича, қадимги ва ўрта асрлар туркий ёзма ёдгорликларида кўп учрайдиган **қут**сўзи кўк илоҳлари томонидан берилган **неъмат—ҳаёт, бахт, илоҳий қудрат**² маъноларини англатади. Шомоннинг қут олиши илоҳий неъмат—руҳлар билан мулоқотга киришиш, улар қўлигидан фойдаланиш, ўзидан бошқаларга таъсир ўткази олиш имкониятини қўлга киритишидир. Этимологик жиҳатдан соф туркий сўз бўлган **қут** атамаси ўзбек шомон олқишларида ҳам учрайди. Л.П.Потаповнинг қайд этишича, тулеутлар, қирғизлар ва олтой-саян халқлари тилида **қут** атамаси асл семантик маъносида қўлланилиб, уларнинг шомонийлик билан боғлиқ тасаввурларида ўз ифодасини топган. Ҳозирги қозоқ тили лексикасида ҳам мазкур сўз кенг ишлатилади. **Қутти бэлсин** бирикмаси ўзбек тилидаги **қутли бўлсин, —барака олиб келсин, яхшилик олиб келсин, муборақ бўлсин** маъноларини англатади. Туркий қавмлар тилида кенг қўлланилувчи **қут** шомоннинг ҳомийлари бўлган руҳларни англатади. **Қутли** — орқали, **қут** кўринмас ёрдамчилари бор, ёрдамчи руҳлар билан ҳаминча мулоқотда деган маъноларни англашилади.

Шомоннинг авлодлари томонидан мерос қолган шомонлик буюмларини қабул қилиши ўзбек шомонларида **қўл олиш маросими** Сибир туркларида **сабл маросими** саналади. **Сабл** асли туркий сўз бўлиб ордона қолган, эгаси ўлган буюм маъносида қўлланилади. Мазкур сўзнинг айна шу семантик маъноси ҳозирги ўзбек тилида ҳам сақланган. **Сабл** сўзи самарқандликлар лексикасида кўп қўлланиладиган сўзлардан бири бўлиб, афсус, қўлланганини маъноларини ҳам англатади. **Қўл олиш**—маросим номини бўлиб, шомон

¹Қондибай С. Толық шығармалар жинағы. Қазақ мифологиясының кіріспе. Алматы 1991. С. 11.

²Потапов Л. П. Алтайский шаманизм. Л. Наука, 1991. —С. 33.

³Потапов Л. П. Алтайский шаманизм.—С.35.

томонидан бўлгуси шомонликка номзодни қамлаш, унга руҳлар билан мулоқотга кириши учун йўл очиб бериш маросимидир. Ўзбекларда шомон вафот этгач, унинг эгасиз қолган асбоблари: доира, қамчи, пичоқ ва кийимлари унинг авлодларидан бирининг ҳомий руҳлар томонидан танлангани натижасида, дардга чалиниб, муайян руҳий белгилар авж олгач маросим ўтказилиб шомон анжомлари тақдим этилади.

Халқимиз шомонийлик қарашларига кўра, эгасиз қолган шомон анжомларида марҳум шомоннинг ҳомий руҳлари яшайди,-деган тасаввур мавжуд. Марҳум шомон анжомларида яшовчи руҳлар марҳум шомоннинг авлодларига салбий таъсир кўрсата бошлайди. Натижада улар ўзлари танлаган шахсни касалликка гирифтор қилиб, аюб бера бошлайдилар ва юқорида қайд этилган шомон маросими ўтказилиб, қурбонлик берилгач, ҳомий руҳлар тинчланади. Янги шомон эса, чилла ўтириб, чилладан кейин шомонлик фаолиятини бошлайди.

Этнограф Л.П.Потапов Олтой шомонлари лексикаси билан қизиқарли, шомон томонидан қўлланадиган сўзларнинг изоҳи борасида ҳам текширишлар олиб боради. Олим Э.Таубе, А.В.Анохин, Н.А.Бескаковларнинг фикрларига таяниб “**шомон тили**” иборасини қўллайди¹. Олимнинг бу ёндошуви туркий халқлар шомон лексикаси таркибини типологик аспектда алоҳида фундаментал тадқиқ этиш зарурлигини кўрсатади. Негаки, туркий тилли халқлар шомон маросимлари фольклори лексикаси лўғат таркиби туркий тилларнинг тарққилёт босқичлари, лўғат таркиби бойлиги, соф туркий сўзларнинг семантик майдони, туркий шомоний атамаларнинг тарқалиш ареали борасидаги қизиқарли масалалар ечимини топишга кенг имконият беради.

Ҳозирги ўзбек адабий тили лўғат таркибида мустаҳкам ўринланган форс-тожикча, арабча сўзларнинг соф туркий эквивалентлари (**дарт-дарка, қутламоқ — муборақбулсин**)мавжуд бўлса-да, истеъмол даражаси чегараланиб қолаётгани тилимиз софлигини сақлаб қолинишига ўз таъсирини ўтказди, албатта.

Хуллас, ўзбек шомон маросимлари фольклори лўғат таркибини шомоний нуқтаи назардан текшириш ўзбек тилшунослигида ҳозирча енгил қутаётган долзарб масалалардан биридир. Шунингдек, ўзбек шомонининг соқрал сўзлари лўғатини тартиб бериш вақти ҳам келди.

¹Потапов Л.П. Алтайский шаманизм...-С.53.

Тилимизда кенг қўлланилаётган илоҳий маъно касб этувчи сўзларнинг семантикасини ойдинлаштириш тилимизга бўлган муносабатларимизнинг ижобий ўзгаришига, сакрал сўзларни йўқотмаслик ҳисобига тилимиз лўғат таркибининг бойиши, адабий тилимиз софлигини сақлаб қолишга хизмат қилади.

*Йўлдош РАҲМАТОВ, ф.ф.н.
(ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва
фольклори институти)*

“ТҮНЮҚУҚ” БИТИКТОШИДА ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИНИНГ ИЛК ШАКЛЛАРИ ВА ТАДРИЖИ

Мақол жанри – халқ оғзаки ижодининг туб асосларидан бири. Мақолларнинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва тараққиёти бевосита миллат тарихи, дунёқараши, тафаккури, руҳонияти билан боғлиқ. “...қўбчиликнинг тушунишига, завқига, туйғусига, руҳига қаратиб ёзилган” (Фитрат) ижод намуналари орасида мақол аҳоли ўринга эга. Зеро, бошқа бирор бир жанр на миқдорига кўра на шаклига қўлланиш жиҳатдан мақолга тенглаша олади. Нутқ талабига мувофиқ жонли тилимизда мақолларнинг доимий ишлатилишини ҳамда маъно жиҳатидан узлуксиз равишда кенгайиб ва силликланиб бориши бундай тафаккур қатраларининг мунтазам кўпайишини биринчи сабаб бўлса, шоиру ёзувчиларнинг ўз ижод намуналарини фойдаланиши жанрнинг яшовчанлиги ва барқарорлигини таъминлайдиган иккинчи омилдир.

Борлиқда шаклланган ҳар қандай ҳодиса такомилланиш тараққиёт – эволюцияга эришуви табиий. Худди шундай ҳолати мақолларда ҳам кузатамиз. Тўғри, мақоллар эволюциясини уларнинг нутқ таркибидан ташқарида якка келиши билан аниқлаб бўлмайди. Чунки мақолларнинг яшовчанлиги оғзаки шаклда бўлиб, инноватив қадимий жанр саналади. Бизнингча, мақолларнинг такомилланиши аниқлашнинг энг мақбул йўли мумтоз адабий ёдгорликлар таркибидан қўлланган мақолларни туркий халқларнинг энг қадимий ёдгорликлари Ўрхун-Энасой битиктошлари¹ ҳамда Махмуд Қошгарийнинг “Девони луғоти-т-турк”² асарида қўлланган

¹Мақола учун Ўрхун-Энасой ёдгорликлари матни сифатида Насимхон Раҳмоннинг 1987 йилда Ўзбекистонда нашриётида чоп этилган “Қадимги ҳикматлар” китобини асос қилиб олдик. Ў.Р.

²Махмуд Қошгарийнинг мазкур асари дастлаб тилшунос олим С.Муталлиббев томонидан 1961-1962 йилда “Фан” нашриётида 3 та китоб ҳолида нашр қилинган, 1967 йилда асарнинг иккинчи нусخаси “Фан”

